

THEMA 49 - SCHIJNGRAVEN 5

niet alles is wat het lijkt

Er zijn graven zonder grafteken, maar er zijn ook graftekens zonder graf: schijngraven. Een grafteken is de algemene aanduiding voor iedere vorm van een materieel herinneringsteken, dat (meestal) op een individueel graf staat of ligt. Het woord grafmonument wordt ook vaak gebruikt, maar zoals het woord het al zegt, gaat dat grafteken meer de monumentale kant op.

Bij schijngraven kan het gaan om graftekens, die echt gebruikt zijn, maar nu niet meer *in situ* staan, maar bv. in een museum. Het kan gaan om graftekens die nog niet in gebruik zijn, maar op een voorbeeldveld staan. Het kan gaan om nepbegraafplaatsen, zoals in pretparken. Of het gaat om cenotafen (letterlijk: leeg graf). Over dit fenomeen en de vormen daarvan gaat dit thema.

Pim Fortuyn: replica van zijn graf in Provesano op zijn cenotaaf in Driehuis-Westerveld

DEEL 5 - INDIVIDUELE CENOTAFEN OP BEGRAAFPLAATSEN

leeg graf

Cenotaaf is afgeleid van het Griekse woord $\kappa\epsilon\nu\omicron\tau\acute{\alpha}\phi\iota\omicron\nu$ = *kenotaphion* (*kenos* = leeg en *taphos* = graf). Een cenotaaf is een leeg graf of schijngraf, opgericht ter ere van een individuele persoon of een groep van personen, waarvan de stoffelijke resten elders zijn. Dat elders kan bekend of onbekend zijn. In tegenstelling tot een graf dient het uitsluitend ter nagedachtenis van de overledene(n). Het is een concrete plek om overleden personen te gedenken.

INDIVIDUELE CENOTAFEN OP BEGRAAFPLAATSEN

Wie over een begraafplaats loopt ziet allerlei graftekens en gaat uit van de veronderstelling dat daaronder de overledenen zijn begraven, die op het grafteken worden vermeld. Toch kunnen daartussen ook cenotafen voorkomen, graftekens op lege graven. Over het algemeen zie je dat niet of het moet vermeld staan bij of op het grafteken of je moet het weten en het achterliggende verhaal kennen.

Er zijn allerlei combinaties mogelijk: de stoffelijke resten zijn elders begraven of verstrooid; de stoffelijke resten zijn 'verhuisd' met achterlating van het grafteken; het grafteken is 'verhuisd' met achterlating van de stoffelijke resten; of nog andere varianten. En soms is het een twijfelgeval.

de stoffelijke resten zijn elders begraven, verstrooid of verdwenen

Haar graf is niet bekend; zo zij hier haar nagedachtenis staat op een grafsteen op de joodse begraafplaats In Eindhoven. Ook Ter herinnering aan onze beminde familieleden die door de vijand weggevoerd werden en niet terugkeerden kom je in allerlei varianten tegen op joodse begraafplaatsen. Het zijn cenotafen, lege graven, maar wel concrete plekken om personen te gedenken, die omgebracht werden in de Duitse vernietigingskampen en die waarschijnlijk nooit een graf hebben gekregen. Of zoals op de grafsteen van de gedeporteerde familie de Vries op de joodse begraafplaats in Leeuwarden staat *En niemand kent hun graf tot op deze dag (naar Deut. 34, 6).*

Eindhoven

Roermond

Roermond

Hetzelfde geldt voor vissers, die op zee omkwamen. Soms kregen ze een monument met hun naam of namen, een cenotaaf zoals op de begraafplaats van Arnemuiden. Veel vaker werd hun naam met een *ter nagedachtenis* vermeld op het grafteken van de ouders. Op de Waddeneilanden kom je dergelijke teksten veel tegen. Op het Duitse Waddeneiland Amrum stonden langs de kerkhofmuur op het St. Clemenskerkhof de *Sprechende Grabsteine*, die het vaak spannende verhaal vertellen van de 'Groenlandvaarders', de walvisvaarders uit de 17^e en 18^e eeuw. Het percentage zeelui dat 'op zee bleef' was hoog evenals het percentage weduwen. Op de stenen zijn hun verhalen te lezen, zoals op het graf van Anna Tückes (1719-1763), weduwe van Tücke Knudten: *Ao. 1763 den 30 Dec litte Sie das harte Schicksal, daß Ihr Ehemann durch einen ungeheuren Wellen aus seinen Schiffe und auf dem Meere verunglückte.* De grafstenen stonden al lange tijd niet meer op hun oorspronkelijke plaats opgesteld tegen de kerkhofmuur en waren al cenotaaf geworden. In 2013 werd op een belendend perceel een museum aangelegd met de (alweer verplaatste) gerestaureerde *Sprechende Grabsteine*.

Arnemuiden-Oude begraafplaats

Oudeschild-Alg. Begraafplaats

Amrum - St. Clemenskerkhof

de stoffelijke resten zijn 'verhuisd' met achterlating van het grafteken

Bij een cenotaaf kan het ook gaan om een oorspronkelijk graf met grafteken van een persoon, waarvan de stoffelijke resten later werden 'verhuisd' en herbegraven op een andere begraafplaats of waarvan de as werd verstrooid, als het gaat om een urnengraf.

Een bekend voorbeeld daarvan in **Nederland** is het graf van Pim Fortuyn (1948-2002). Fortuyn werd op 6 mei 2002 vermoord en op 10 mei begraven op begraafplaats Westerveld in zijn geboorteplaats Driehuis.

Op 20 juli 2002 werd zijn lichaam herbegraven in Provesano in Italië, waar hij een vakantiehuis bezat. Op dat graf staat een monument van wit marmer, 4,55 meter lang, 3,45 meter breed en aan het hoofdeinde in een sierlijke boog van marmer 3,20 meter hoog. Een replica, ook van marmer en ter grootte van een tiende van het origineel, staat nu op zijn cenotaaf op begraafplaats Westerveld samen met foto's, lantaarntjes en beeldjes van hondjes en engeltjes.

Driehuis-Westerveld:
cenotaaf van Pim Fortuyn

In **Frankrijk**, vooral in Parijs, zijn nog al wat cenotafen te vinden. Zo zijn alle personen in het **Panthéon** in Parijs met uitzondering van Victor Hugo 'verhuisd' vanaf hun oorspronkelijke grafplaats en dan gaat het om 34 *grandes hommes*.

Buiten beschouwing laten we de 'groten van Napoleon'. Napoleon sprong nog al ruim om met het begrip 'grote zonen van Frankrijk' en liet in totaal 41 personen, die onder zijn regime een grote rol hadden gespeeld, in het Panthéon bijzetten.

Een aantal cenotafen, die achterbleven na de bijzetting in het Panthéon, vinden we terug op Parijse begraafplaatsen. Op het Cimetière de Montmartre staan de cenotafen van schrijver **Émile Zola** (1840-1902), in 1912 overgebracht, en die van politicus **Alphonse Baudin** (1811-1851), in 1889 overgebracht. Op het Cimetière de Père Lachaise vinden we de cenotafen van wiskundige **Gaspard Monge** (1746-1818), in 1889 overgebracht, en van politicus **Victor Schoelcher** (1804-1893), die samen met zijn vader Marc in 1949 werd bijgezet in het Panthéon.

Émile Zola

Alphonse Baudin

Gaspard Monge

Victor Schoelcher

Andere beroemdheden keerden na verloop van tijd terug naar 'huis'. Op het Cimetière de Père Lachaise zijn o.a. drie cenotafen te vinden van vermaarde musici, die na een rustperiode 'verhuisden'.

Componist **Gioacchino Rossini** (1792-1868) werd in 1887 op verzoek van de Italiaanse regering overgebracht naar de Basilica di Santa Croce in Florence, het pantheon van beroemde Italianen.

Componist **Vincenzo Bellini** (1801-1835) 'verhuisde' in 1876 naar zijn geboorteplaats Catania op Sicilië, waar hij werd bijgezet in de Cattedrale di Sant'Agata.

De urn met de as van operadiva **Maria Callas** (1923-1977) heeft aanvankelijk in het columbarium van Père Lachaise gestaan. In 1979 werd haar as verstrooid in de Egeïsche zee, een plaquette als cenotaaf en herinnering aan haar achterlatend.

Op het Cimetière du Château in Nice zijn twee graven met graftekens die herinneren aan Garibaldi, de nationalistische strijder voor de Italiaanse eenwording, het *Risorgimento*. Beide graven staan bekend als cenotafen, de een van Guiseppe Garibaldi (1807-1882), de ander van zijn echtgenote **Anita Garibaldi** (1821-1849). De eerste is echter geen cenotaaf, maar op het graf van zijn moeder (en andere familieleden) staat een plaquette met de naam van Guiseppe Garibaldi. Het graf met de naam van Anita Garibaldi is wel een cenotaaf, want zij heeft hier gelegen vanaf 1859; het was haar zesde graf. In 1932 werd haar as door Mussolini in een monument op de Janusheuvel in Rome geplaatst.

Gioacchino Rossini

Vincenzo Bellini

Maria Callas

Anita Garibaldi

het grafteken is 'verhuisd' met achterlating van de stoffelijke resten

Museum Tot Zover

In deze categorie blijven de stoffelijke resten achter op de oorspronkelijke (begrAAF)plaats en wordt het grafteken verplaatst, waardoor het een cenotaaf wordt.

In thema 45, waar het ging over museale schijngraven, werd gesproken over grafstenen, die van hun oorspronkelijke plaats waren verhuisd naar een 'openluchtmuseum' op de begraafplaats. Dat zijn in feite allemaal cenotafen geworden. En ook voor de bovengenoemde *Sprekende Grabsteine* op Amrum geldt hetzelfde evenals voor de graftekens op museumbegrAAFplaats Kramsach. Ook naast Museum Tot Zover, dat zich op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam bevindt, is een grafveldje met oude, nu museale, graftekens, waarvan de oorspronkelijke bewoners zijn achtergebleven.

Ook zijn er grafmonumenten verplaatst naar de openbare ruimte met achterlating van de stoffelijke resten op de begraafplaats. Dan is de ruimte boven het graf leeg geworden en is het monument een 'leeg graf' = cenotaaf geworden. In Maastricht zijn daarvan twee voorbeelden, waarbij het gaat over de graftombes van de twee laatste opperbevelhebbers van de vesting Maastricht, die beide destijds een praalgraf kregen op een bastion voor de Boschpoort. Bij de sloop van de vestingwerken aan de noordkant van de stad werden beide grafmonumenten verplaatst.

Het grafmonument van luitenant-generaal Bernardus Johannes Cornelis baron Dibbets (1782-1839) werd in 1927 verplaatst naar het terrein van de (nu voormalige) Tapijtkazerne. Het grafmonument van luitenant-generaal Andries Jan Jacob baron des Tombe (1787-1845) kreeg een plaats in het Waldeckpark.

ets (1845) grafmonument Dibbets

andere varianten van cenotafen

- Hij heeft er geen graf, maar kreeg als eerbewijs een cenotaaf. Op Père Lachaise in Parijs staat een zuil als cenotaaf voor **Rodolphe Kreutzer** (1776-1831). Hij was Parijzenaar, componist en een begaafd violist, die onsterfelijk werd door de *Kreutzer-sonate* die Beethoven aan hem opdroeg, maar die hij zelf nooit speelde, omdat hij het werk te moeilijk vond. Hij stierf in Genève en werd daar begraven op het Cimetière de Plainpalais, maar zijn grafteken daar is verdwenen. Op Père Lachaise is zijn cenotaaf gebleven bij het graf van zijn vrouw Adélaïde-Charlotte Foucard, terwijl haar gebeente in 1995 is opgegraven en bijgezet in het ossuarium achter het *Monument aux Morts*.

- Op één begraafplaats twee graven, dat is dichters **Charles Baudelaire** (1821-1867) overkomen op het Cimetière de Montparnasse in Parijs, een echt graf en een cenotaaf. Hij ligt begraven in het graf van zijn schoonvader, generaal Jacques Aupick. Elders op de begraafplaats werd op 26.10.1902 een cenotaaf van de hand van José de Charmoy onthuld. Het bestaat uit een buste van Baudelaire op een kolom met een enorme vleermuis, die neerkijkt op zichzelf, die onder als mummie ligt.

Rodolphe Kreutzer

Baudelaire - graf

Baudelaire - cenotaaf

Raymakers-Schoenmakers

- Op het Catharinakerkhof in Eindhoven staat in de hoofdlaan een opvallend groot en hoog grafmonument met de tekst *Ter nagedachtenis aan ...* Op de voorkant staat **Joanna Maria Schoenmakers** (1809-1862), op de achterkant **Franciscus Hubertus Raymakers** (1815-1870). Het monument is een cenotaaf, beide echtelieden werden op het oude Catharinakerkhof begraven en zijn na de sluiting daarvan in 1877 niet naar de nieuwe begraafplaats overgebracht. Wel werd door hun kinderen hier een grafmonument *ter nagedachtenis* geplaatst. Waarom? Waarschijnlijk vanwege reclametechnische redenen, want Franciscus Raymakers was tabaks- en snuifabrikant.

Op Highgate Cemetery in Londen liggen veel zakenlieden, evenals op andere begraafplaatsen van de *Magnificent Seven*. Door op hun grafsteen de straat van hun geboorte (mindere buurt) en de straat van hun overlijden (op stand) te vermelden, maakten ze niet alleen kenbaar 'hoe goed ze het wel niet gedaan hebben', maar maakten ze ook reclame: 'in die straat vind je onze zaak'.

In de hoofdlaan van het Catharinakerkhof liggen de gegoede burgers van het Eindhoven van weleer: fabrikanten, industriëlen, middenstand, bankiers, politici, artsen. Daar hoorde je bij te liggen!

- Op Landgoed Eikenburg in Eindhoven ligt de kloosterbegraafplaats van de Broeders van Liefde. Daar liggen sinds 2010 na een zwerftocht de grafstenen van het echtpaar van der **Beken Pasteel-Smits** zonder hun stoffelijke resten, dus als cenotafelen. Lees elders op deze website Special 3: 'Van kist naar kast. De postmortale zwerftocht van het echtpaar van der Beken Pasteel-Smits'.

kloosterbegraafplaats Eikenburg: van der Beken Pasteel-Smits

twijfelgevallen: vervalsing of cenotaaf?

Graven van politieke, religieuze, sociale of kunstzinnige beroemdheden trekken van oudsher bedevaartgangers. Er zijn nogal wat graven aan te wijzen, waarvan de identiteit van degene die er begraven ligt hoogst discutabel is. En waar de vraag rijst of ze niet, al of niet goed bedoeld, uit commerciële motieven vervalst zijn. Het graf bevat een onbekende, maar het grafteken vermeldt een beroemdheid. Wat is het dan, een vervalsing of een cenotaaf? Enkele voorbeelden.

- **Thomaskirche - Leipzig: Johann Sebastian Bach** (1685-1750): de geest van Bach.

Bach werd na zijn dood op het Johannisfriedhof begraven, maar de precieze plek van zijn graf werd snel vergeten en Bach zelf ook. Dankzij Felix Mendelssohn-Bartholdy werd Bach herontdekt en kreeg hij de waardering die hij verdiende. In 1894 vatte men het plan op hem een waardiger graf te geven, maar waar lag Bach? De volkstraditie hield het op 'ongeveer zes voetstappen vanaf de zuidelijke kerkdeur'. Daar werden botten en een schedel gevonden die pasten bij het profiel van Bach, waarop het stoffelijk overschot met de nodige plechtigheden werd bijgezet in de grafkelder van de herbouwde Johanniskirche. In 1950 volgde nog een laatste verhuizing, toen de sarcofaag vanuit de ongeschonden grafkelder van de gebombardeerde kerk werd overgebracht naar Bachs 'eigen' Thomaskirche. Jaarlijks bezoeken daar sindsdien duizenden bedevaartgangers het graf van ... Bach? In elk geval hangt er nog de geest van Bach, die in de kerk werkte als Thomascantor met het Thomanerchor.

Thomaskirche

grafplaat J.S. Bach

Kassengewölbe

kisten Goethe & Schiller

- **Fürstengruft - Weimar: Friedrich Schiller** (1759-1805): een kist als cenotaaf.

Na zijn dood werd Schiller bijgezet in het *Kassengewölbe* op het Jakobskirchhof in Weimar, een mausoleum voor aanzienlijke burgers, die niet over een eigen familiegraf beschikten en waarin tot 1826 in totaal 64 bijzettingen plaatsvonden. Toen in 1826 een van tijd tot tijd noodzakelijke ruiming zou gaan plaatsvinden, zocht de toenmalige burgemeester Schwabe aan de hand van zijn dodenmasker het gebeente van Schiller. Bij een reconstructie in 1883 bleek dat de burgemeester het fout had.

In de Fürstengruft op het Historischer Friedhof in Weimar bevinden zich 41 kisten van het hertogelijk geslacht von Sachsen-Weimar-Eisenach. Direct onder aan de trap staan op een verhoging de eenvoudige kisten van Goethe (1749-1832) en Schiller. Op 16 december 1827 werd hier het gebeente van Schiller bijgezet. Pas in 2008 werd bij een onderzoek duidelijk dat het om stoffelijke resten van meerdere personen ging en zeker niet om Schiller. Daarom is de kist van Schiller nu leeg. Een kist als cenotaaf dus.

● **Friedhof St. Marx - Wenen: Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791):** twee cenotafen.

Mozart werd op 6.12.1791 in een *Schachtgrab* (algemeen graf voor 20 personen, dat na tien jaar werd geruimd) op Friedhof St. Marx in Wenen. In 1855 werd de plaats van het graf 'met grote waarschijnlijkheid' vastgesteld. Er werd een schedel gevonden die werd aangewezen als die van Mozart en die sinds 1902 in het bezit is van de Internationale Stichting Mozarteum in Salzburg. Na diverse onderzoeken heeft men nog niet kunnen vaststellen of het om de echte schedel gaat, vermoedelijk niet.

In 1859 werd in de buurt van de vermoedelijke plaats van het graf vermoedelijk oorspronkelijk lag een grafmonument van de beeldhouwer Hanns Gasser geplaatst. Op de 100ste sterfdag van Mozes verhuisde dat beeld naar het Zentralfriedhof en werd geplaatst tussen Beethoven en Schubert. Op de lege plek staat nu een monument van samengestelde restanten: een afgeknotte zuil op een sokkel met daarvoor een treurend engeltje. Twee grafmonumenten, twee cenotafen.

Friedhof St. Marx

Zentralfriedhof

● **Père Lachaise - Parijs: Abélard & Héloïse en Jean de la Fontaine & Molière:** cenotafen?

Het Cimetière de Père Lachaise opende zijn poorten in 1804, maar aanvankelijk zagen de Parijzenaren niets in zo'n verre begraafplaats. Diverse 'reclamecampagnes' probeerden hen te lokken. In 1818 werden de stoffelijke resten van het beroemde liefdespaar Abélard & Héloïse naar hier overgebracht. Hetzelfde gebeurde met de fabeldicht La Fontaine en de toneelschrijver Molière. Maar liggen zij hier ook echt of zijn hun grafmonumenten cenotafen?

Abélard & Héloïse

Abélard (1079-1142 & Héloïse (1101-1164).

Als ze er echt liggen, zijn Heloïse en Abélard de oudste doden op Père Lachaise. De theoloog Abelard trouwde in het geheim met zijn leerlinge Heloise. Abelard werd gecastreerd, trok zich terug in een klooster en werd monnik. Zijn vrouw Heloïse werd in een klooster geplaatst en werd daar abdis. Door hun liefdesbrieven werden ze legendarisch.

Of hun gebeente er ook ligt, is maar de vraag, want de stoffelijke resten van Abélard zijn 11 keer en die van Heloïse 6 keer verplaatst, eerst apart, later gezamenlijk.

Jean de la Fontaine (1621-1695) & Jean-Baptiste Molière (1622-1673).

Hoe zeker is het dat de la Fontaine en Molière hier zijn bijgezet? Op de akte van overlijden van de la Fontaine staat dat hij op het *Cimetière des Innocents* is begraven. Als dat waar is bevindt zijn gebeente zich ergens in de Catacomben. Molière werd begraven op het *Cimetière Saint-Joseph*, maar er werden twee grafplaatsen genoemd. Al met al, tenzij er sprake is van een wonder, zijn er twee onbekenden opgegraven en later vervoerd naar Père Lachaise. En dus zijn het ook twee onbekenden die nu op dit perceel rusten.

de la Fontaine & Molière

Volgende keer in deel 6 van Schijngraven:

Symbolische graven en filmgraven